

ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Մ Ո Ւ Տ Ք

գ) — Մայնուրիւններ, որոնք գրական գործերու մէջ բխեցողանայէ առաջ ապրիւր են իրենց խօսք, անթեղեալ, չբացու համար աստեղային, միգամածային գրութիւնները, բայեք՝ իրենց թաւալումները կեանքին մեծ զարկերուն ներքե, պեղեք՝ զանգուածներուն անյարիր զգայութիւններուն մէջին բաւիղները, ատեղծեր բանկումներ, փուլումներ, ժայթքումներ, աղէտներ ու հաւրասութիւններ, ու կերպով մը յարգարեք են, իր մեծ գիծերուն իմաստին մէջ, հակասագիրը մեր ժողովուրդին, Աղիքէն վկայութիւնն է մտայնութեան մը, այն տարողութեամբ զոր կը պահէ իր մէջ քաներորդ դարու գիրք մը՝ Տիկին Եսայեանի Աւերակներու մէջը, մէկ ու նոյն հոգիէն փրթած, հակասակ այսքան դարերով անջրպետուած, այլակերպուած ըլլալուն։ Ան որ ուշադիր, երազուն, տրտում բայց իմաստուն պարկեշտութեամբ մը թափառեր է այս ժողովուրդին գիրքերուն, դարէ դար, չի կրնար չայցուիլ ակնբախ, իրենք իրենց համար հետեղական, գրեթէ անխառնափելի մտածական, զգացական կարգ մը կերպերէ, կերպարանքներէ։ Այսօր, այնքան դառն փորձերու պիտով կրնանք դատել եւ դարու մեր շարժումը պարսիկ կայսրութեան զէմ, ատոր մէջ ոչ միայն խել մը, բարի մը, նպասակ մը չը գտնելնու, այլ այն ահաւոր փաստին իսկ տիրոյն որ մեր հակասագիրն է, յաճախ մեր մատուցներով, յիմարութեամբը ճարտարապետուած։ Եւ դարուն թերեւ լեռնախորշի մատուռին մէջ իր Աստուածը պաշտող վանական մը միայն կը մտածէր այդ պայքարին մէջ երկնայինին նպատակին, Ամբողջ երկիրը գիտէր սահայն թէ ինչ կ'արժէին արքայից արքային բանակները, բայց ուրիշ բան չըբաւ քան ինչ որ իրեն կը թելադրէր իր արեան մութ ձայնը։ Ամէն փաստ հերքում մըն էր այդ մտայնութեան, ի յառաջագունէ զատապարտուած աղէտի։ Բայց ուրիշ կերպը՝ ընթ վեցերորդ դարուն, եօթներորդին, ութներորդին, իններորդին, . . . քաներորդին։ Ահա թէ ինչ կը նշանակէ մտայնութիւնը։ Ով որ Արեւիկէն կը նշանակէ մտայնութեան մէջ վարդապետներու, մրտահայ Գրականութեան մէջ վարդապետներու, վարձապետներու, վանականներու խնամարկութեամբ սնած հետաքրքրութիւն, բառամուրթիւն, սեթեւեթ, հոստոսութիւն, պոքեցիութիւն միայն կը յաւակնի տեսնել (ուրիշ բան չըբաւ Արեւելահայ քննադատութիւնը, աշուրները բացած օրէն մինչև հիմա), իր անհասկացողութիւնը, անբա-

ւարարութիւնը կ'ըլլայ ապացուցած իր պապերուն պատգամներէն, նոր տարազներ, իմաստասիրական կասկածելի postulatներ չեմ առաջարկեր դատելու համար Արեւմտահայ Գրականութիւնը։ Բայց կը մերժեմ աժան, արագ, հաստ, տափակ ընդհանրացումներուն ալ պորտաբոյժ արհամարհանքը։ Արեւմտահայ Գրականութիւնը մըն է, մէն լուրջ պրպտողի։ Մտայնութիւններ են՝ 1. Զարթոնքի Սերունդին բոլոր առաջադրութիւնները, 2. Մամմանադրական պայմանները, 3. Մխիթարեան ազգայնականութիւնը, 4. Իրապատկերութիւնը գրական կեցումով, 5. Քնդալիցական հետեւորութիւնը, 6. Ժողովրդագրութեան ձգտումները մեր մեծ գրագետներ, 7. Արեւելի հօր հակումներու հետեւները մեր Արեւեսագէտ Սերունդին, անոր ներքին ձգտումները, 8. Գաւառիկ գրականութիւնը վառարանող իմացական հակառակ, 9. Հայ Հոգին ազատագրելու աւելի ձայն օրոհումները, — բոլորը այս ու այն կերպով հաստատելի՝ այս ժողովուրդին բազմադարեան գրական ոգորումներուն մէջ, երբեմն ոգիով ինքզինքը յայտնաբերող, երբեմն ձեռով, երբեմն լեզուական մրտահոգութիւններով, երբեմն աշխարհին ընդախնու մովը։

դ) — Հոգեբանական բարեխառնութիւններ, աւելի մեղմօտ, աւելի իրաւ, զգալի, սեւեռելի, քան կանխող երեք բարակրափներուն մէջ վերլուծուած իրողութիւնները, — քանի որ Գործերը առանց մէկ վկայութիւններ են առանկապէս, Դէմբեր՝ յաճախ անվաւեր (չփայտուած, ուրացուած ըլլալուն)։ Մայնուրիւններ՝ իրենց ծփուն, միգամածային կեղրոնախոյս հակումներուն մեղի թելադրած անորոշութեանց պատճառներով՝ նուազ յատկանշող, Դժուար է ազատագրել Մ. Պէշիկ-թաշեանի Ներկերուն մէկ մեծ մասը, Ազգային երգարաններու մէջ մոխրացած բառերուն այսօրուան տիրական վրիպանքը, մեր Ռոմանթիկ բարոնին սպառնալու կորանքը։ Բայց որո՞ւ համար կասկածելի՝ չըսելու համար անդիմամարտ ստուգութիւն չէ՝ նոյն ատեն այն միւս իրականութիւնը, որ բոլոր այդ գործերուն հոգեյատակը կը կազմէր կանխող դարու կէսերուն։ Անոնք որ 1860-ին կամ աւելի վերջերը, հանդիսավայրերու, զպրոցներու, արձակ խաղավայրերու մէջ խելագարային տենդով մը՝ պոռագին պոռագացին, ծափեցին ու եօթը երկինքները մինչև հասցնել ուղեցին իրենց խռովքը, հրայրքը, հաւատքն ու ակնկալութիւնները, այսօր այնքան ծիծաղելի, անկարելի թուող երգերուն թիւերով — («Իմ սիրելի զաւակուց», «Բա՛մ Փորասան», «Արի՛ք Հայկազուն», «Հայրենեաց սիրով», «Հայ ապրիմ եղբար», յիշելու համար ամէնէն փարթամ փառքերը այդ բարիխառնութեան) — ապահովարար կտրուկ կամ երկարածիգ յիմարներ չէին, այդպէս պարպելու համար իրենց կոկորդներէն ինչ որ հոգիին ներքնատունը կը գոյաւորուի դարեւոր ծորումներով, այլ վկայները, հերարձակ ու հպարտ որքան խռովի՛ ինքնակամ շղջանի մը։ Ու մի կարծէք թէ այդ զիծէ խռովքները սանկ զանդաղ ծփանքներու կըլ-

չողովումը կուգան ու կ'երթան, իր հարիւր տա-
րիններու կեանքին մէջ, գրեթէ տասը տարին հեղ-
մը, չըսելու համար ամէն հնգամեակի, Արեւմտա-
հայ Գրականութիւնը ապրած է իրարմէ հօր,
իրարմէ գերազանց սարսուռներ, — ըսել կ'ու-
զեմ իմ ժողովուրդին կեանքը անցած է տագ-
նապանքէ տագնապանք, բոլորն ալ աւելի կամ
նուազ ուժգնութեամբ իրենց արձագանգը ունե-
ցող՝ գրողներու հոգիին խորը, Այսօր դժուար է
ձեզի համար մտապատկերել անդո՛ւր որ 1880-ի
մարդոց էութիւնն է պարաւանդած: Ազգը կը գի-
տակցի իր ընտնելիքումը սարքող, զայն սառնու-
թեամբ հետապնդող քաղաքականութեան զոր
որդեգրած են թուրքերը մեր հայրենիքը մեր բա-
զուկներէն ու կրօնէկէն կորզելու, ու կը ստեղ-
ծեն հողային հարցը, իր անխուսափելի հակա-
դարձով՝ մեր գեղեցուն վրայ, — պանդխտութիւնը
դէպի Պոլիս, այսինքն այդ հողերուն առանց
պատկանի լքուիլը թշնամիին ախորժակներուն:
Ու երևան կուգայ Հրանդը, որ պաշտօնական
արտայայտիչը տագնապին, իր Պանդխտութեան
Կեանքէն քրօնիկներով, է նոյն ատեն ամբողջ
արեւմտահայ միտքին, մտաւորականութեան խոր-
հրդանիշ բերանը. վասնզի 1884-ին տպուած Թո-
րոս Աղբար յուշագրութեան սկիզբը Սրբանձ-
տեանց վարդապետ իր առաքելութեան («Աղետ-
ութիւն ի Հայրենիք») բուն իմաստը մեզի կը պար-
զէ. . . յորդորելով ժողովուրդը որ վստահի Օս-
մանեան բարեխնամ կառավարութեան ու չգաղ-
թէ: Ինչ խուճապ է հոգին Արիւթարի սերունդին,
երբ կ'իջնէ կրկէս վտարելու Հայոց երկինքէն
լուսինն ու գեփիւղը, սոխակն ու վերջալոյսը, հեռանմէն
ու Մայիսը որպէսզի հոն ուրուանան ցաւերը
միլիոններուն, ձգուած՝ թուրքին, հայ-թուր-
քին, էֆէնտիին ու քիւրտին ճիրաններուն. . .
ինչպէս կը տեսնէք, Արեւմտահայ Գրականութեան
մէջ ոչ միայն իրաւ գործերը, այլ նոյն իսկ օգա-
մէն անգամանակները, գրական զարգացումը այդ
ապրումներուն շուրջը, վրան, տիրական վկայու-
թիւններ են, հերիք է որ անոնց մօտեցողը գի-
տակցի իր ըրածին, տեսնէ այդ շարժումները ոչ
իբրև հոսոսներու ռազմախաղ, այլ արժեւորէ
զանոնք իրենց վաւերական կենսանիւթին մէջ,
այսինքն՝ միշտ ու միշտ ապրումները իր ժողո-
վուրդին, անոր ալեկոծեալ կեանքին ամէնէն
քաղցը, սիրտ առնող, լացնելու չափ իրաւ բիւ-
րեղացումները, Այն ատեն կրնան այդ դատողին
համար ներկայանալ շատ մը տարմուծութիւնները
անիկա չգտնէ իր ուղածը սերունդէ մը իրեն ժա-
ռանգ ինկած միջերթին ծոցը, ինչու՞ այնքան
քիչ՝ իրաւին բաժինը, իրիմեանի մը ընդարձակ
վաստակին մէջ, ինչու՞ այնքան մօտիկը միայ
Սրբանձտեանց վարդապետը այս ժողովուրդի
նոգեկան հարստութեան գանձարանին, ու զոհա-
նայ փշրանքներով, երբ այնքան դիւրին էր իրեն
համար լման գանձը գտնել, դասաւորել ու փըր-
կել կորուստէ. . . ինչու՞ մեր ժողովուրդին ցաւը
մեր գրականութիւնէն ներս առնելու առաջադրու-
թեամբ ճամբայ ինկած սերունդը — իրապաշտ-
ները — այդքան քիչ բան է կրցած ազատել այդ

ժողովուրդին ապրումներէն. . . Ասոնք, կը հաս-
տատեմ, տրտմառիթ հարցումներ են, Ու կայ
տակաւին միւսը. — ինչու՞ Մշոյ Գեղամը, վանի
Զիթունին, Խարբերդի Զարդարեանը, կարինի
զարոյցը ըլլան այդքան անհանձար, իրենց ժողո-
վուրդին հարազատ ապրումները այդ թեթեւ, ան-
բաւարար մշակումով մը սեւեւելու զոհանալով
երբ ամէն պատեհութիւն ունէին հայ հարազատ
գրականութիւն մը հարտարապետելու: Ահա ի-
րարմէ տրտում, խռովախոյզ տագնապներ որոնք
կը պաշարեն զիս, երբ կը մտնեմ իմ գործին
ներս: Բայց խելք մը կայ, միջին ողջմտութիւն
մը, որ կը միջամտէ կարելի ամօքումը բերելու:
Ատով ես ինձի կ'արտօնեմ պահ մը ներքի ան-
տարբերութիւն մը հանդէպ այդ ժառանգութեան
գեղարուեստական արժէքին, բայց չեմ կրնար
ինքզինքս անպարտ զգալ, առնուազն փղշտա-
ցիօրէն սուտ, կեղծ, պատեհապաշտ՝ եթէ երբեք
այդ ժառանգութեան յատակը կազմող հոգեկէն
բարեխառնութիւնը ձգեմ ծաղրի, արճամարհան-
քի տակ, ինչպէս չի վախճար ընելէ այսօր, Խոր-
հրդային Հայաստանի պաշտօնական քննադատու-
թիւնը, կամ արեւմուտքի ոստաններուն մէջ իր
միտքը կազմած (գլխաւորաբար Բարիկ) այն ե-
րիտասարդութիւնը որ Համէնար յայտնելէ իր
ցաւը հայր չկրնալ սիրելու (Շահան Շահնուր), իր
ժողովուրդը չկրնալ սիրող արուեստագէտը:
Բայց ասոնք աւելի են քան տրտմութիւնը, հո-
գեկէն պոռնկութիւնը, Գրականութիւնը թերեւ
ներսի ազատագրել բարոյականէն, ան ալ որոշ
բարոյականէ մը: Բայց զայն անջատել արեւ-
նէն. — ահա անմարդկայինը: Աս ալ բարեխառ-
նութիւն մը, իր կարգին: Արեւմտահայ Գրակա-
նութիւնը այսպէս իրարմէ խռովիչ պատգամե-
րու հանդէս մըն է, բարեխառնութիւններու մըր-
ցարան մը: Դտնել այդ բարեխառնութեանց յայտ
ու ծածուկ բաղադրիչները, շարժումներու սիր-
տը, գործերուն յատակը, զէմքերուն անպարա-
րութեանց ու մտայնութեանց թո՛ս ու բո՛հն ե-
տին, գիտեմ որ կ'ընդարձակէ այս աշխատանքին
ծիրը: Բայց աւելի պարկեշտ է առատութեան
մէջ տկարանալ քան սովի լկանքին:

Ե) — Գաղափարագրութիւններ, որոնք, հակա-
ռակ իրենցմէ անբաժան աղմուկին, շանքածին,
վերիվարումներուն (ուրացում, նոր կուսակցութեան
մարտնչում, նոր տախտակներու մոլեռանդու-
թիւնը, քաղցը որ կը հետեւի ամէն հօր զղրղում-
ներու) դարձեալ աւելի արտայայտիչ են քան
գիրքերու յաճախանքին մէջ իւրացուած վար-
ժութիւնները ու ասոնց արդիւնք անկնիք, խե-
ւօք, տափակ գործերը, Զարթոնքի Սերունդը
չունեցաւ գրական բեմ մը, բայց իր խեղալները
պաշտպանեց խորհրդարանական ատենաբանու-
թեանց լրջութեամբը: Միւսա Ձերտիկ ճառերը,
Պէրպէրեանի ճաճանչաւէտ բանախօսութիւննե-
րը՝ սանկ 1875-ի դռներուն, Եղիայի նշուումնե-
րը, որոնումները իրաւ է թէ անխառն կերպով
չեն պատկանիր գրականութեան, բայց ունեցած
են մեծ տարողութիւն այդ գրականութեան յե-

Գաղթնական մեջ։ Մօտ բաժն տարի (1870-1890) Արևմտահայ Գրականությունը չէ առած ցեղային արժեքով (խորքէ ինչպէս մեկ) գործեր ազգացութեանը տակ ելիւ-Ձերադ-Պէրպէրեան գաղափարագրութեանց, նոր բաժով մը՝ էսթետիկային։ Ամբողջ զգոցի մը լրջութիւնը ունին իրապաշտներու բանալիճական, կիսով բնադատական ելոյթները զիրենք մօտէն կանխող գրեթէ խղ-ղող սուտ ու փուտ ճաշակին ղէմ որ գրականութիւնը ճիշդ իրերու, իմար խոյանքներու, քաղցրանուած մեղեդայնութեանց սպասին է են։ Մարկած։ Ուրիշ ելոյթ՝ Տիկին Տիւառի վէպը, որ հակառակ գրական խոշոր Բասկո մը ըլլալուն կազմակերպուած մօտեցութեան մը թեղարանքը չի զաղրի արթնցնելէ, երբ զատուի պատշաճ հեռաւորութենէ։ Նոյն իսկ այսօր այնքան անիմաստ ու անխելք թուող զրաբար-աշխարհաբար վէճը իր կարգին փաստ մըն է ծանր խուլ, խուլ կիրքերու։ Գաւառական Գրականութիւնը քիչիկ մը գեղձուկ տարադին ետին օրերի է ինծի տեսնել զարձեւ Ժանրակիւ իրողութիւններ։ Մեհեհականներու ելոյթը հայ Տոգին գտնելու՝ ուրիշ գաղափարագրութիւն։ Գանի բանի անգամներ նորոգուած է մեր գաղափարագրութիւնը, դարու մը ընթացքին, անուշադ գրական ստեղծութիւն իրրեւ ծնունդ ու ծնունդի նոյն ատեն։

գ) — Վիճակներ, որոնք այս ժողովուրդին կեանքին վրայ բացուած լուսառատ, արիւնտ, թուխպ կամ մեռելական համապատկերներն են, գործը ինչպէս հասարակ զանգուածը միանգամայն իր առջին, տեսիլքին, ճնշումին ու կիրքին մէջը ընդգծողը։ Միայն Սահմանադրութեան տարեգարձի հանդէսները հեղայական պատկերներ կը թելագրեն ինձի, միշտ իմ ժողովուրդէն։ Կրնա՞ք իր ամբողջ եղբարեան ծանրութեանը մէջ ապրիլ ինչ որ 1895 ի ջարդերը զիգեցին մեր հոգիին ջիղերուն, մեր մտքին հպարտութիւններուն, մեր հաւատքին ընդերքներուն։ Ու կրիկեան եղեռնը։ Ու 1915ը։ Ու Լոզանի դաշնագիրը։ Բոլոր այս ապրումները, լման ցեղը խնդեցնող ուժգնութեամբ, քաղաքանգամ են անտարակոյս գրողներու հոգեւունքը մինչև։ Ահա թէ ինչու Արեւմտահայ Դրակահանութիւնը ըլլալու հանդերձ ծնունդը մէկ ու նոյն ժողովուրդի, մէկ ու նոյն չըման, այնքան տարբեր կերպարանք մը պարզէ Արեւելահայ Դրակահանութեան մեղի ընտանի տեսիլքէն, և ըլլայ ինք իր մէջ ողբերգութիւն մը։ Կրնաք առարկել որ գրական գործը ինքնազգութիւն, ինքնատիպ մնալու գինով է ու ինքզինքը կ'աղագատարէ իր ժամանակէն։ Ձեզի հետ եմ երբ ժամանակ բառին տարողութեանը շուրջ համաձայն գտնուինք։ Ժամանակը ընդհանուր ապրումներուն գումարն է, կապալարը։ Ատկէ դարտուցումը կը նշանակէ ինձի համար գտնել այդ գումարին, այդ կաղապարին այն մասերը, երեսները որոնք ուրիշներէ չեն սեւեռուած։ Այդպէսով է որ Աւերակներու մէջը կ'արժեւորուի այնքան թանկ ու իրաւ չափերով երբ կը բռնուի մօտիկը Կիլիկիան Արաւիւրբըն,

Երկուսն ալ մէկ ու նոյն լիճակներու անդրա-
դարձ: Ատ է պատճառը որ Ալիլիսաւի Պարտեզ-
նիւրը այնքան սուղ կշռեն իմ նժարին մէջ, ո՛ր-
քան ատիկա չի կշնար ընել այնքան փքուած,
պատարասուած «ներաշլախաբեր» երկուսն ալ նոյն
հոգեւիճակէն բխող սպաւաբուծիանց պատկեր-
ներ, բայց որոնցմէ առաջինին մէջ մամբողջ շըր-
ջան մը բիւրեղատիպ կը պառկի, որոնցմէ եւ-
կրորդին մէջ զմայլելի արուեստագէտ մը ինքն
իւր գլխուն մանր ասեղնագործուծ թիւններու լորայ
նազիւր քանի մը պիտու գոյն կը յաջողի կորզել
ցնղային հոգիին մօտէն: Դո՛ւ:

Deposition.

— Դործեր, Դեմքեր, Մտացույթիւններ, Բարեխառնութիւններ, Դադախաբարգութիւններ, Վիճակներ, Կարճ՝ ամէն տաղնապնէրը, երազանքը, կսկիծները, քաղցրութիւնները, ձգտումները, խոյանքները, կիրքն ու խանդը, տրտմութիւններն ու լքումները որոնք զրական կերպարանքներու տակ կը սևեռեն իրենք զիրենք սերունդի մը տեղույթան մէջ, կը կերպադրեն չըջնալ, ոչ ցեղային գիծերու վրայէն նոր լոյս մը, նոր խաբութեան ահօս մը կ'ապահովեն՝ կը կազմեն իմ աւագ մտահոգութիւնները:

ինչպէս կը թիւագրեն արագ սա տողերը, նման ձգտումներով ու ծրագրով հետապնդուած աշխատանք մը, պէտք է որ նկատի ունենայ ուսուելապէս այս պայմանները համախմբող գործեր ու անձնաւորութիւններ ու մանաւանդ չըրջանային հոգեխառնութիւն: Հասկնալի^օ այս խոտաւանութենէն յետոյ, որ ըլլամ կարճ՝ հեղինակները կենսագրութեան չուրջ, բայց կարելի ջանքը չնայայն սեւեռելու համար հեղինակին մէջէն, ետեւէն, մարդը որ միշտ արժանի է խորունկ ուշադրութեան (ո՞ր հայը ապրեր է մարդու պէս որպէսզի անոր վրայ մեղի չըլլար անկարելի՝ արտամարդկային ճնշումներուն ամբողջ դատակնիքը ձանձնալ: Մի մոռնաք թուրքը, այսինքն մեր գրութիւնը: Մի մոռնաք հայը, այսինքն այդ թուրքին յորինումը եղող հոգեկան որոշ բաժին մը որ կը բացատրէ մեր անհուն, ահաւոր հակասութիւնները, անկումները: Բայց մի մոռնաք մանաւանդ ճալը որ վեր է թուրքէն ինչպէս թուրքէն յորինուած հայէն, ու աւելի: Արեւմտեան Գրականութեան մէջ նրբամտութիւն է ֆրանսական ազդեցութիւնը ընդարձակել իր ճիշտ իմաստէն անդիլ [ատիկա միայն այսօրեան Բարիկի տղոց գրականութեան մէջ է որ նկարագրի է ստացած] ու աժան ընդհանրացումներ բանաձեւել: Արեւմտահայ Գրականութիւնը խորունկ ազդեցութեան տակն է բուրբիւն, որ ազդած է մանաւանդ իր ստեղծած չարիքով մեր հոգիներուն վրայ): Հասկնալի^օ որ չվերլուծեմ, դատական մեթոտին համեմատ, հեղինակներու բոլոր գործերը, անոնց ամփոփումը քանի ժ էլի վրայ չ'ատուցանեմ պանդոյններու վայելումին, չ'առաւորուիմ թուականներու ճշգրտման այնքան լո՛ւրջ, այնքան փառաւոր մնտիւքին անձնատուր: չգոյեմ կամ չպարսաւեմ պատրաստ օ-

ընդհանրում, գոհացում ճարելու համար այս ու այն նախապաշարումներու ասպետներուն: Ու ծանրանամ այն գործերուն, գէմքերուն, երևոյթներուն վրայ ուր այս ժողովուրդին մէկ արժանիքը, մէկ թերութիւնը, մէկ առաքինութիւնը ըլլալ տեղաւորուած, սեւեռուած, կենդանի կերպով, ինքզինքը նկատուման պարտադրող: Ահա թէ ինչո՞ւ չյարգեմ պատկերացման, անդրադարձումի, թուումի և առաքումի աւանդական կարգերը, բաժանումները, համախմբումներու ա՛յլ կազմապար դարձած կերպարանքները, ու չինեմ ինծի յատուկ գաղտնիք, նոն զետեղելու համար ամէն ինչ որ որոշ չափով հարապատ է իմ ծրագրած ՀԱՄԱՊԱՍԿԱՆԻ՛ն, առնուազն անոր լիութեան նպաստ մը կրնայ հայթայթել, թէկուզ թերի, անբաւարար: Թող չըսեն ինծի թէ պարտքերուն պարկեշտութեան, հաւատարմութեան, թէ գրականութեան պատմութիւնը չի զաղրիր պատմութիւն մը ըլլալէ և ըստ այնմ կը պահանջէ իր մշակման օրէնքներուն հանդէպ յարգանք: Այդ ամէնը անո՛նց համար, որոնք բանասիրական փառասիրութեան կը մնան ենթակայ: Իմ փառասիրութիւնը գիւտն է իմ ժողովուրդին, Հայ Հոգիին: Ու ասիկա, տակաւին ՄԽԽԽՈՒՄԻ (1914) օրերէն: Հետեւաբար կը ներեմ ինծի լայն, կաւորը չեղումներ:

Յետոյ, խոշոր պատրանք մը կը միջամտէ անցեալը խտացնել յաւակնող ամէն ձեռնարկի շուրջը, ըլլա՛յ գործադրող, ըլլա՛յ մանաւանդ զայն ընդունելու կանչուած միտքերուն համար: Ատիկա ընթերցողին սպասումն է սանկ կոկիկցած, չափ ու ձևի մտած կերպարանքի մը ներքեւ այն ամէնուն որոնք որ և չըջանի ամէնէն ընթացիկ խռովքները, ապրումները իրրեւ, ունեցան իրենց գլիւնները: Յայտարարել մէկուն թէ թովմաս թէրզեան բանաստեղծը հազիւ թէ կը պատկանի Արեւմտահայ Գրականութեան, ստեղծել է անոր մէջ խորունկ յեղաշրջում, քանի որ այդ մէկը սանկ կէս դարէ ի վեր վարժուած էր այդ անունին հետ իր մտքին մէջ յաւնուած հաստատելու այլապէս պերճ, փարթամ արժանիքներու: Զէ՞ որ ազնուական, բարձրաթիւի, հեղասահ ու գեղազանցապէս բանաստեղծ արուեստագէտի մը որակականները կրկնուեր էին քանի մը սերունդի մունետիկներու բերնով: Հասկցնել այդ մէկուն թէ այդ ամէնը հազիւ թէ աղերս մը ունին այդ պարկեշտ, քիչ անգամ, շատ քիչ անգամ իրաւ տաղաչափին ներքին՝ տեսակարար արժէքին հետ, պիտի նշանակէր մանրամասն վերլուծման մը տաժանքը յանձն առնել: Այդ գինով միայն մենք պիտի հրաժարէինք մեր գլիւններէն: Միւս կողմէն հասկցնել դարձեալ այդ ընթերցողին թէ քերթուածներ կան որոնց համադրած խռովքները երբ բացուին բաւարար չափով, ինք պիտի ունենայ իր առջև կենդանի հայոց պատմութիւնը, գրեթէ ամբողջ, — գործողութիւն մըն է որ կը ղիմաւորուի խորունկ սկիզբովութեամբ, չըսելու համար արձամարհանքով: Հոս կը յիշեմ այդ կարգի փորձառութիւն մը:

— 1921 ին թէ 22ին, կեդրոնական վարժարանի մէջ (Պոլիս) կը վերլուծէի զասարանի մը առջև «Բարութեան շունն է անա» քերթուածը: Թէքէեանի խժրողները, զշարողները, կերպը գտած էին զասը ունկնդրել արտօնուելու: Չհարցուցի հիւրերուն իրենց դիտաւորութիւններէն (թերթի մը խմբագիրն ու կուսակցութեան մը վարիչ գէմքերն էին իմ պատուական այցելուները) ու շարունակեցի բանալ, Առաջին երկու քառերը ինձմէ առած էր զասարանը: Վրայէ վրայ երեք պահ յատկացուցինք քերթուածին թափանցումին, իմ հիւրերը վերջին անգամ մեկնեցան անասելի տպաւորութեանց տակ, իրենց խոստովանութիւնն էր: — Բայց ատիկա թէքէեան չէ: Ու չէին դիտեր թէ հայոց պատմութիւնն էր որ կը մատուցուէր զասարանին: Հազիւ թէ խօսք անցնէր հեղինակին արժանիքներէն, ուժէն ու տաղանդէն որոնք ամէնէն լոկի տարրերն են արդէն գրական պատմութեան մէջ:

Այս օրինակը համոզի՞չ բաւական:

Ամէն ընթերցող երբեք բաշխութիւն պիտի չզգայ իր մէջ, մտածելու թէ այն քսան երեսուն ոտանաւորները որոնց մէջ պատմութեան երեք չորս տարիներու կրակներն ու սարսուռները կը քնանան երբ կը կարգայ Պետրոս Դուրեանի Գիւլամը (Տաղ և Թարեհգութիւն), որ աստիճան ընդարձակ յոյգերու, արցունքներու, երազանքի, իրարազան զգայութիւններու գինն էին, գրուելէ առաջ, Մէկ քերթուած, այդ պատանիէն, երկու տարուան հազ ու արիւն, տասը տարուան կարօտ ու պապակ, թերեւ մեր ժողովուրդին աչքերէն յառնող տասը ու աւելի դարերու եղբորական հանդէս մըն է իրարմէ նուրբ, խորունկ, այրող զգացումներու: Գրականութեան պատմիչը, ամէն մէկ արժանաւոր հեղինակի հետ ստիպուած է այս ապրումները ապրիլ իր կարգին, ու . . . թուղթին յանձնել, աւա՛ր: ոչ իսկ մոխիրը այդ կրակներուն: Ահա թէ ինչու գրականութեան ամէն պատմութիւն միշտ անկատար մնալու է սահմանուած: Դժուար չէ այս հաստատումին հետեւանքը: — ԶԵՂԶ:

Կարելի չափով հաւատարիմ կենալու համար իմ ծրագրին, իրագործելի արդիւնքներու սիրոյն եւ ստիպուած եմ անտեսել, այսինքն ուրիշներու նկատառմանը ձգել շատ ու շատ բաներ: Կեանքը նուաճել չի նմանիր շուքի վրայ աշխատելու անծակ երանութեան: Ու որքան շատ են այդ երանելիները որոնք կը հաւատան թէ մատենագրութեան պատմութիւն կը գրեն վասնզի գիտեն մեր բոլոր հեղինակներուն ծննդեան, մկրտութեան, ամուսնութեան, մահուան թուականները, անոնց գործերուն տպագրութեան վայրերը, անոնց վրայ հոս ու հոն ինկած յիշատակութիւնները: Քանի մը տարի առաջ բախտը տրուեցաւ մեզի, նման ողբերգութիւն մը հանդուրժելու: Պատմական՝ մատենագրութեան մասնագէտ մը, նիւթ ունէր մեզի բերելու մեր միջնադարեան աշխարհիկ գրականութեան, ուրիշ խօսքով աշուղներուն գործին վրայ քանի

մը տիրական հաստատումներ: Անմ կրնար մտա-
նալ տաղնապը (զոր կը բաժնէր ամբողջ սրահը)
ժամը անցնող թուումէ մը յառաջացած. թուում
մեր զիրքերուն մէջ յիշատակուած անուանի կամ
համեմատ բոլոր աշուղներուն: Դարէ դար, իրենց
ծննդեան ու մահուան թուականներով լուսա-
պսակ: Ու անուններու այդ խաժամուածէն ոչ իսկ
մէկ հատիկ ապրող կայծ որ զպէր մեր հոգինե-
րուն: Ասիկա սպաննելն էր մեր աշուղներուն
սխրալի բանաստեղծութիւնը: Ու այս սրբապղը-
ծութեան հեղինակը համալսարանական մըն էր,
աղգին մէջ ահաւոր հռչակի հասած իբր մատն-
նագրութեան մասնագէտ (ղէպըը տեղի կ'ունե-
նար երուօսողմի Սրբոց Գահճեանց Կիւլպէնկ-
եան Մատենադարանին մէջ): . . . Անա թէ ինչու
կը կենամ ամէնէն վնասական անուններու ու
ամէնէն հզոր ու կարկառուն իրողութեանց առ-
ջն միայն: Իր Անգլիական Գրականութեան
Պատմութիւն գործին հիմնադրող հատորը, Իմ-
լիթ թէն, նուիրած է . . . հինգ հեղինակներու
միայն: Ու մենք գիտենք թէ տասներորդերորդ
դարուն այդ գրականութիւնը առնուազն տա-
ղանդաւոր յիսուն գրագէտ: ու միջակ տաղան-
դով ալ թերեւ հինգ հարիւր գրչի վաստակաւոր
կը համարէր իր տարեգրութեանց մէջ:

Անխուսափելի այդ զեղչումը ստեղծելիք ան-
պատեհութիւնը սիրալոյսով եւ նախամեծար կը
համարիմ, քան բարիքը ճշգրտութեան, պատ-
մական հարազատութեան, մատենագրական հաս-
տատ, անհերքելի թուումներուն: Անմ ուրանար
այդ բարիքին ալ տարողութիւնը որ, կը հաւա-
տամ, մատչելի է սակայն ամէն յամառ, գորչ
աշխատողի, պրպտումէ, թիւէ, վկայութենէ համ
առնողի, ու այն բոլոր միտքերուն որոնք հա-
ճոյք կը զգան թիւերուն ապահովութեան փաս-
տէն ու արժէքէն:

* * *

Իր շրջափոխութեան ու հասակին մէջ այս-
պէս նկատի առնուած, մանաւանդ իմ ժողո-
վուրդի հոգեղաշտէն իմ վերքերելիք պարզ, խո-
րունկ, իրաւ առաջադրութեանց սիրոյն, ես կը
վերածեմ Արևմտահայ գրական վաստակը չորս
գլխաւոր շրջանակներու, — հարիւրամեայ հա-
մապատկերը այն իրողութեան որ անուն ունի
ԱՐԵՎԻԿԱՆԱԿԱՆ ԿՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: Մտքէս անցաւ
իմ աշխատասիրութիւնը նուիրել անոր հարիւր-
ամեակին: Բայց հերետիկոսները լաւ կ'ընեն հե-
ռու կենալով հասարակաց հարկիւնքներէն: Մե-
նաւոր, հերձուածող իր մէկ դաւկին, մէկ մըշա-
կին վկայութիւնն է ուրեմն այս գործը:

Իմ Համապատկերը, ինչպէս ըսի, կ'ընդգրկէ
հետեւեալ չորս մեծ բաժանումները:

ա) ԶԱՐԹՈՆԹԻ ՍԵՐՈՒՆԴ ԵՒ ՌՈՍԱՆԹԻԿՆԵՐԻ
ՇՐՋԱՆԸ ներկայացնող հատորը կամ հատորները
կը պարունակեն Արեւմտահայ Կրականութեան

նախածագ, սկզբնական օրերը: Հասկնալի է որ
այդ ժամանակամիջոցը ուրուագրային (*) կերպա-
րանքի մը տակ միայն մուտք ունենայ գործէն
ներս: Այդ գրականութեան առաջին աշխատա-
ւորները, որոնք հազիւ թէ կը մտածեն գրելու
փառասիրութեան, գրական անտիքին ու այս
անտարբերութեամբ ալ կը հաւատան ու կը գրեն:
Այդ շրջանին կը պատկանի համապատկերը սե-
րունդին որ տուաւ մեզի Ազգային Սահմանա-
դրութիւնը, մեր Մամուլը, կազմակերպեց՝ իր
հաստիքութեան ծիրին մէջ, մեր զարթոյնները, ազ-
գային վարչական մեքենան. կարծեց հիմը ըլլալ
զրած գրական քանի մը սեռերու. վճարաբար թեր
կեցաւ աշխարհաբարին, ու տուաւ՝ իր ընկերա-
յին անթուելի բարիքներու շարքին, մեր հոգիին
քանի մը քաղցրագոյն ձայները, մեր մտքին քանի
մը սրտառու կայծերը, և զետին պատրաստեց մեր
պատմութեան հզօրագոյն սարսուռին (**): Մեր
մեծագոյն քերթողը՝ Պետրոս Դուրեան, ամբող-
ջովին կ'իյնայ այդ սերունդին գօտին (zone):

(*) Համոզուած եմ որ այդ շրջանը, ազգային ընդհանուր
մշակոյթին պատմութեան մէջ, խղճամբ, սիրտցաւ և իրաւ
պատմալի մը համար թերեւս ամէնէն թելադրական համա-
դրութիւնը կարելի ընծայող առեալներ ունի իր ալբերուն
խոր ծրարուած: Ի՞նչ մարդեր են այդ երիտասարդները որոնք,
ընդհանրապէս գաւառէն, բուսիկ, կամ Պոլսոյ թաղերէն որ
որ, կը վազեն արևմուտք, ու լեցուիէ վերջ՝ անոր լոյսով
ու հուրով, կը դառնան իրենց ժողովուրդին, անոր նախատա-
գիւր սրբաշնորհ ամենամեծ առաջադրութիւններով, Միակ
սա ստոյգ հաստատութիւն, կ'ընէ բոլոր այդ մարդերը հարկի
անգամ աւելի մեծ քան զիրենք յաշորդող յաւակնող գրա-
գետները, Բայց, ինչպէս ըսի, իմ աշխատանքը արդիւններու
վրայ եւ միայն ու միայն գրական արդիւններու վրայ կը
գնէ իր շնորհ:

(**) Դիտելի է որ սերունդներու վրայ սա բաժանումը
ըլլալ պայմանաւոր մտքամաթիքական ճշտութեամբ տարիներ
ու թիւով մը: Թալմաս Թերզեանի առաջին գերթումները
լոյս տեսած են Բազմ-Վեղի մէջ (1855), 1849ին Իրմեան նոյն
այդ Բազմ-Վեղի մէջ կը ստորագրէ Բազմ-Վեղի Ուշեշէն
և 1901ին ալ Դարձիկ կ'արտայայտէ տպագրութիւնը իր գերթում-
ներուն: Թերզեան քանիորդ դարուն ալ ոտանաւորներ կը
գրէ: Միայն քանիսն սա թուումներուն՝ ա՛ն որ, Զօհրաբէ Սե-
րաշէն, Բազմ-Վեղի, Դեղի Իւր-Վաշէն, Իւր-Վաշէն, Ար-
աշէն, Սերաշէն յորդողութեան գրական կրթութիւնները (տի-
սիւրին) նոյն ատեն իրենք գրենք կը թելադրեն երկու ա-
նուններուն ալ ընդհմէլէն: Երվանդութիւն: — Անխուսափելի
անշուշտ: Ուրիշ խնդիր՝ երբ հեղինակը ինքն իրեն ինչ հա-
ւատարմի այդ բոլոր փոփոխութեանց ընթացքին, ինչպէս է
պարագան թովմաս Թերզեանի, Դարձիկ ուրիշ խնդիր երբ
հեղինակ մը իւր-իւր, իւր-իւր, իւր-իւր, քանի մը
սերունդներու ընդհանուր ձգտումներուն հաղորդ ու հարկատու,
թելադրելու աստիճան գրեթէ առանձնաւոր կերպարաններ
Այս իրողութեան շեղ մէկ օրինակը կուգայ Օ. Խաչէնէն
ու իբր վաւերական համաթիկ պիտի հեղափոխէ բազմաթիւ
օրինակ Լաւնէն (Ուշեշէն Բազմ-Վեղի, Բազմ-Վեղի, Բազմ-Վեղի
Իւր, 1885), 1890ական թուականներուն պիտի հեղինակէ Ալլախ
Իւր Սերաշէն վեղը, Օրիշէն Ալլախ Բազմ-Վեղի, Բազմ-Վեղի
որ: պատմական ընտանեկանութեան նմաններ նկատուող իր
մէկ քանի ոտանաւոր պատմութիւնները (Դարձիկ Իւր, Բազմ-Վեղի,
Բազմ-Վեղի), այս անգամ: Սելիկ գրական ալ նուիրականա-
ցած անունով, ու 1900էն վերջը պիտի շարունակէ բազմաթիւ
գերթումներ, արձակներ խմբագրել որոնց տիրական գլուխ
կուգայ Արեւմտագետ Սերունդի բարեխառնութեան: Այս
ցուցմունքներս զիս կը մղեն իմ Բազմ-Վեղի ներկայացնելու
ուրաբար առաջադրութեամբ մը որ ողբերգի ներուի մեզի իւրա-
քանչիւր հեղինակի հետ յարաբերի ակնբախահարադրութեան
ներքին: 1883ին, Զօհրապ համաթիկ ընտանեկանութեան
սպաւորապաշտ մը, արեւմտագետներու հանգանակներուն
հաւատարմի:

բ) ԻՐԱՊԱՏՆԵՐԻ Որոշք առաջին անգամ կ'երևին 1880 չ ջրջաններուն, վարանոտ, վախկոտ, աննպատակ, բայց Մասխը ձեռք անցընելով և Աւելիվը հիմնելով, տակաւ կը գտնուէին իրենց լիութիւնը, համատարփ ու համակամ աշխատանքի սրտատուչ պատկերի մը մէջ, համախորհրդով իրենց ուժերը մէկ ու նոյն սպասին, — գրականութիւնը ժողովուրդին դարձնելով գեղեցիկ մտազորութիւններով, կը տապալեն իր մեծ կախորդներուն մահովը իր իմաստէն ալ զազրած մեր Ռամաթիկը ու անոր խորթ զաւակը նկատուող ետապալտիկ, ետակերդուն անորակելի այն գրականութիւնը որուն քրմայեւոր կը հանդիսանայ եղիաւ, կը կործանեն գրաբարը իրենց զբոսեցող անթարժանքին յաւակնութիւնները, միանգամ ընդմիջող ազատագրելով աշխարհարարը, կը հիմնեն մեր վէպը, մեր քննադատութիւնը, իր փառքին կ'առաջնորդեն մեր պատմութեամբը, կը ժողովրդականացնեն մեր օրագրութիւնը, մանաւանդ անոր խորքին տարողութիւնը ու ձեռն (չիզուին) կաղապարուիմ, ամէն հակառիկ վրայ, կ'ընդարձակեն գրականութեան զգայարանը, ձեռք կը փորձեն երկարել Սրեյալայ Գրականութեան, և կը ձգեն յաջորդներուն նոյնատարր ու նոյնամէտ սերունդի մը գեղեցիկ պատկերը, Անոնք են դարձեալ որ մեր մէջ կուտան առաջին անգամ կազմակերպուած, իր ըրածին զիտակցող գրական փաղանքը, դպրոցը(*), իրենցմէ վերջ ա'լ չերեցող:

գ) ԱՐՈՒԵՍԱԳԷՏ ՍԵՐՈՒՆԴ. որուն ծագումը կրնանք իջնցնել մինչև առաջին ջարդերը ու

(*) Իմ աշխատանքիս մէջ պարտաւոր կը զգամ ինքզինքս, անց քանալու Դեղի Իււղլուէնը վերնագրով ուրիշ ալ խմբակի մը, որ զլիարար զեմքերն են Արեւմտահայ Գրականութեան ամենին ինքնատիւ, անտարազելի անգեղեցիկ (գրական զգրութի մը մէջ որ ունենար իր հանգանակները) անունները. — Մ. Մամուրեան, Ե. Տեմիրճիպաշեան, շնորհով մը՝ Մինաս Չերազ, անհատաբերին Պարոնեան, և տակաւին քանի մը ուրիշներ, Արդարեւ, յիշուած անուններն երկուքը (եղիաւ ու Չերազ) մեզի կուգան բոցորձակ Ռամաթիկի մէջ, կը սպասարկեն իրենց ետին, անայնամտութեան, փառասիրութեան, նորամուտ տալանդներու, բոլոր չեղելի թեւամբը, խառնուելով ամեն շարժումի. ոչ մէկին մէջ կանգ առնելու նոյնքան չեղել անկարողութեամբ մը, ինչ որ անհաշտ, Իրապաշտներու, անտարբերութեանը ընդմէջէն, անբացատրելի որքան անօրինակ, կ'երկարաձգուին Արա ետադու Սերունդին բոլոր անաւանութիւններն ալ ներս, միշտ անկատար, միշտ խռովելի, միշտ անհասկնալի, Ուր զնկ Տիկին Տիւսարի վէպը, Ուր՝ Եղիշ Վարդապետ Դուրեանի քանտանգիծութիւնը Եթէ երբեք այդ խումբին գրական մեծ պարիսպները (Մամուրեանի վէպն ու Խաչատուրի, Չերազի Խաչիկ, Պարոնեանի Խաչատուրը) անկանգնելի ուսմանթիւղով մը կը մնան վերաւոր, միշտ կողմէն իր քրտնիկները (Մամուրեանի երկու նոսրանները՝ Հայ-Խաչիկն ու Անգլիանը, Անգլիանը Մամուրեանի երկուսին հաւաքածուն, Երեւնցի և Հրայրայի Բաշիկիւնը) չեն գտած Իրապաշտեան քրտնիկի գեղեցիկ, դուպ, զեղարուեստական կատարելութիւնը (Արիարեանի, Բաշիկեան, Հրայրի), Գրական անշուշտ նաև որ Յակոբ Պարոնեան կը պատկանի բոլոր ժամանակներու Անյակաւ որ զլիարար այս ապանդներուն սա աշխատանքիները, ծրագրել, խառնութեամբ, արգիւնքի, կ'արգարացնէ իմ բաժանումը՝ այդ անունները տեղափոխելու համար իրենց յատուկ շրջանակի մը ներքոյ, Կը կրկնեմ. — Գրոցը մը չէ Դեղի Իււղլուէնը, այն զլիարար պատճառով որ հաւաքական յղացք մը կը պահել իրեն:

քիչ մըն ալ վար տակաւին (Յովհաննէս Յարութիւնեան, Ռուբէն Զարգարեան, Ռուբէն Որբերեան, Եղիշ Դուրեան կ'երևին իննսուսական թուականներուն), բայց որուն զարգացումը, լիալիր փթիթումը կը զուգադիպին 1895-1915 թ. քառամասկին, Այսպէս տիտղոսեցի այդ մարդերը որոնք հասարակաց ունին գրութիւն (écriture) պաշտամունքը, արտայայտութիւնը խնամելու հզօր կամք մը, ուրիշ խօսքով՝ ռիմին հրայրքը, — պարագայ՝ որուն հանդէպ անտարբեր էին Իրապաշտները, զոր սխալ, յիմար սեթիկեթի վերաժամ էին ետապաշտները (Եղիայի դպրոցը), ու աստուածացուցած՝ Ռամաթիկները, Աւելորդ չէ հոս ընդգծել որ այդ սերունդն ալ համատարր դպրոցի մը կերպարանքը չի պարզել հեռուն զիտողի մը, Երուանդ Սահան, Երուսալէմ, Թրլկատիցի, Գորաւոր, շեշտուած անթարժանքը կը պահեն իրապաշտ պարզութեան: Տիկին Ետայեան անտարբեր է, իր լաւ երակին մէջ, արտայայտութեան հարցերուն հանդէպ, զէջ երակին մէջ պատկանելով հանդերձ Սիւրիկին սեթիկեթին, արձակ քերթուածներու բառակոյտին հմայքին: Տիրան Զրաքեան կ'ուրանայ խորքը ու կ'ապաստանի ձեռն կարկի խնամքին: Մեծարեցի ու թէքէհան, Պարթեւեան ու Զարգարեան փոխ ի փոխ կը նուաճուին ձեռն ու խորքէն: Բայց ինչպէս զիտել տուի, հասարակաց՝ բոլորին համար ալ գրիթէ, գրական խնամքին մտահոգութիւնը, Յետոյ, բացի Պարթեւեանի խորքի ուսմանթիւղէն ու Զարգարեանի ձեռն ուսմանթիւղէն, միւսները պարկեշտ աշխատանքը նախասիրած են իրենց գործին յատուկ ընծայելու: Ուրիշութիւն է այդ սերունդին համար յանգուով թուական նկատել Ապրիլ 24ի (1915) եղեռնը ուր այդ սերունդը սպառնալու ջնջուեցաւ գրիթէ (մազապուր ազատողներու շատ փոքր թիւ մը միայն): Միւս կողմէն տրուում է, ինձի՛, հոս, ստիպուած ըլլալով՝ յայտարարելու որ Արեւմտահայ Գրականութիւնը — այսինքն մեր ժողովուրդի կէսին հոգեկան կնիքովը ամբօրէն կնքուած ստեղծագործութիւն մը — իր աւարտը գտած է արդէն անոր մշակներուն զանգուածովի փողոտումովը ու զայն կարելի ընող հոգեղէն իրականութեան՝ ժողովուրդին շիջումովը: Պատերազմէն վերջ հասակ առնող գրականութիւնը հազիւ թէ անունով միայն կը մնայ հաւատարիմ՝ յղացքին, տրուած ըլլալով այն տխուր փաստը թէ ցանցառ վերապրողները անընդունակ եղան յարմարելու նոր պայմաններու: Նոր ծլող տալանդները, իրենց կարգին, շատ քիչ բացառութեամբ մը, ենթարկուեցան այն հողերուն ուրկէ կ'առնէին իրենց սնունդը՝ Եւրոպական, Ամերիկեան, Ամերիկեան ոստաններու մէջ, իրենց գործիքը միայն զիջելով պահել, իրենց ապրումները սեւեռելու աշխատանքին համար, ու ասկէ զուրս՝ փոքրութիւններով, փոքրագութիւններով միայն յիշելով իրենց ցեղը, անոր խոր իմաստը, իրենց վայրաւատին կենցաղին պատասխանատուներ փնտռելով ու գտնելով՝ ահա որ անսրբութեամբ Այն շատ քիչերը որոնք կապ մը պահեցին այդ

ցեղին ընդհանուր զգայաւթեանց միտքին հետ, իրենց կարգին զիս կը ստիպեն որ յայտուի ուրիշ քաժանութիւն մըն ալ:

դ) ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԿԱՍ ՍՓԻՒՌԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. 1919էն առկին, նոր հակատագիր մը ընդգրկող, Սխալ չըլլար զայն անուանել իրաւագրութիւն, քանի որ, հետեւելով մեր մնացորդացի տարտղնումին աշխարհի չորս ծագելուն, պարտքին տակն է անկա յարմարելու աւելի քան զմեզի, զարհուրելի պայմաններու, լոկ ինքզինքը կանգուն պահել կարենալու համար: Կարճ, շատ կարճ չըլլանի մը մէջ, մօտաւորապէս երեք տարի (1919-1922) անկա մշակուելով Պոլիս, կը փորձէ վերանորոգել ցանկութիւններն ու ձիգերը՝ հաստատակներուն, աւելի քան յուսալից, կորովի, մոլեռանդ, բայց դարձեալ հաւածուելով քաղաքական անողոք հարկերէ, կ'ենթարկուի մեր ժողովուրդի բախտին, ցիրուցանումին: Ու մենք կը տեսնենք Արեւմտահայ բարեօրով մշակուած գրականութիւն մը, այդ թուականէն առկին, Բարիկ, Եղիպտոս, Սուրիա, Պաղեստին ու զրլ-խաւարաբար Նոր Աշխարհը, կեցողները ասոնք ուր այդ գրականութիւնը զեռ կը յամառի ապրիլ միս մինակը, գրեթէ թողլուած իր բոլոր սուրբերէն, ընդդէմ աշխարհ մը արդելքներու, ներսէն ու դուրսէն, քանի մը նստիւրեայներու, խնդերու բուռն, արտաշարժ հերոսութեամբը, իայտարղէտ կարաւանը՝ ուր եօթանասնամեակի աղերեկ ու կործանուած մարդեր, իրենց երիտասարդութեան զրօշները, քվիկ զվիկ, ուսամբարձ կը քալեն՝ անմօրուս, ըրածնին չհանչող տղոց առջևէն, կուլ տալով իրենց արցունքները՝ իրենց ծիծաղելին փրկելու վսեմ պարզութեամբ մը...:

Ահա, մեծ իր գիծերուն ու կարկառին մէջ այն համապատկերը որուն իրադրութեամբ պիտի դառնան հետագայ հատորները, վերը պարզուած ծրագրին համաձայն: Միանգամայն զմիշտ կը յայտարարեմ թէ այս գործը ոչ յայտնաւորք մըն է հեղինակներուն վարքն ու բարքը կենսագրող, ոչ ալ բառարան մը՝ յատուկ անուններու, գիրքերու տիտղոսները, հրատարակման թուականները համառօտակի ցուցակագրող: Անկա ապրումներու հանդէս մըն է, հեղինակէ հեղինակ անձնացող բայց խորքին մէջ մէկ ու նոյն զգայութեան մը — իմ ժողովուրդի մէկ թեւին զգայութեան: Մի վախճաբ որ միօրինակ վերլուծումներու չարան մը կը խոստանամ ձեզի: Մեր գրականութիւնը կազմող անձնաւորութիւնները օժտուած են կեանքէն պարտադիր զանազանութեամբ մը, ու այդ անձնաւորութեանց գործը անօթն է ուր կազապարի ինկած է անոնց հոգին: Այնպէս որ, ժամանակէն պաշտպանուած գին: Այնպէս որ, ժամանակէն պաշտպանուած գին: (մէկ զարբ քիչ, փոքր տեղութիւն է երբեմն) հոգիները պաղեցնել կարենալու համար իրարմէ), այս ՀԱՄԱՊԱՍԿԱՅԻՆ չի վախճաբ ինքզինքը հերքելու, աղաւաղուելու վտանգէն ալ:

Աւելորդ կը նկատեմ հոս ընթացք տալ ուրիշ

ալ մանրամասնութիւններու՝ մեթօտը, մշակման զրուծիւնը, արգիւնքները, տեսակարար կշիռի զարնող միջոցները պարզաբանող, բոլորն ալ հանգիստի՝ գործին մարմինն ի վար: Ի յառաջագունէ, կ'ենթադրեմ որ այս հատորները ձեռք առնող մը կը հանչնայ Արեւմտահայ գրական վատակը իր ամբողջութեամբ, ասոր վրայ կազմած ալ է իր դատաստանը անձնական կամ միջնորդովի վկայութիւններով, ունի Արեւելահայ Գրականութեան ձգտումներուն մասին որոշ ընտանութիւն, ու մեր օրերու տար գրականութեանց վրայ ալ քանի մը հաստատ, լայն նշմարանքներ: Այս աղերքը կարող են թելադրել գրողները, որոնք իրենց բաժինները կը հալածեն նման աշխատանքներու մէջ (իմ գիրքին ընդհանուր տարողութիւնը կը հասնի մինչև 1915, ու իբր այդ զգուշաւոր կ'ընէ Սփիւռքի քանի մը հարիւրը անցնող գրական մշակները) բայց առաւելապէս ուղղուած են այն հասարակութեան որ հազիւ թէ կ'այցուի զբելու փառախիբութենէն, ունենալով զօրաւոր համակրութիւն մը իմ ժողովուրդին իմացական հիգիւն, արժէքներուն, իր մրաւկոյրին: Սփիւռքի մէջ մենք գիտենք թէ որքան մեծ է թիւը այն մարդիկներուն որոնք ի վիճակի են եղած համարու մատենադարան մը կազմելու, տար ընտրելագոյն հատորներու կողքին հայ լեզուով ալ բախտաւոր գիրքեր հիւրընկալող: Հերոսական է՝ այս ընտրանիէն զուրս, կեցուածքը պարզ մարդոց դարձեալ, որոնք կարելի ըրին օրինակի մը համար, Ամերիկայի մէջ, Հայրենիք հանդէսին հրաշքը, Զախլախիլ մեծամասնութեամբ մը բանուարներէ գոյաւոր ընթերցողներու բանակ մը հանդերձելով: Ուրիշ խնդիր՝ այդ գրականութեան ներքին, տեսակարար տարողութիւնը, փաստը չի զաղրիւր փաստ ըլլալէ: Սփիւռքի պայմաններու ծնունդ, ներկայ աշխատանքը իր տեղը կ'առջէ այդ մատենադարաններէն ու այդ սիրտերէն ներս:

6. ՕՇԱԿԱՆ

(Վերջը յաջորդէ)

